

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

A. Grabar, *Martyrium (Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique)*. Collège de France, Paris 1946 (Δύο τόμοι κειμένου: Α' Ἀρχιτεκτονική, Β' Εἰκονογραφία καὶ ἰδιαίτερον Λεύκωμα μετὰ 70 πινάκων).

Μελέται σχετιζόμεναι μὲ τὰ προβλήματα τῆς λατρείας τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, τῶν τάφων των καὶ τῶν ἄνωθεν αὐτῶν ἰδρυόμενων Μαρτυρίων ἐκ προτύπων τῆς ἐπιτυμβίου τέχνης τῆς ἀρχαιότητος, ἔχουν γίνεαι ἱκαναὶ μέχρι τοῦδε, εἴτε ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἀνασκαφῶν, εἴτε δι' ἰδιαιτέρων μονογραφιῶν. Ὁ γνωστός ἐκ πολλῶν ἄλλων ἔργων καθηγητῆς Α. Grabar, γνώστης τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὸ μνημειῶδες τοῦτο ἔργον του συγκεντρώνει καὶ ἐπεξεργάζεται μετὰ περισσῆς ἀκριβείας καὶ πλήρως ὁλόκληρον τὸ γνωστὸν ὕλικὸν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν καὶ ἔξετάζει ὑπὸ νέον πρίσμα τὰ σχετιζόμενα μὲ τὰ Μαρτύρια προβλήματα, ἐπιζητῶν νὰ παρουσιάσῃ νέας ἀπόψεις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς τέχνης.

Εἰς τὴν προτασσομένην μακρὰν Εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου θίγονται τὰ οὐσιωδέστερα προβλήματα, ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν ὁποίων ἀκολουθεῖ εἰς τοὺς δύο τόμους τοῦ ἔργου.

Καὶ πρῶτον εἰς τὸν ὅρον: *Μαρτύριον* δίδει μεγάλην εὐρύτητα, συμπεριλαμβάνων τὰ ἀρχικὰ εὐκτήρια τὰ ἰδρυθέντα ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων, ὅλας τὰς ἐκκλησίας τὰς ἰδρυθείσας μεταγενεστέρως ἐπὶ ἀρχικῶν Μαρτυρίων καὶ τάφων ἁγίων καὶ ἅπαντα τὰ μνημεῖα τῆς Παλαιστίνης, τὰ ἰδρυθέντα ἐπὶ τῶν τόπων, ἔνθα διεδραματίσθησαν τὰ διάφορα γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ὡς μαρτύρια τῆς θεοφανείας αὐτοῦ.

Θεωρῶν τὴν τέχνην τῶν Μαρτυρίων ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν λατρείαν, θέτει πρῶτον τὸ πρόβλημα: κατὰ πόσον αὕτη ἀντανακλᾷ ἀμέσως τὴν χριστιανικὴν εὐλάβειαν καὶ κατὰ πόσον ὀφείλεται εἰς προχριστιανικὰς παραδόσεις τέχνης. Δεχόμενος δὲ ὅτι ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἐν ἀρχῇ δὲν δημιουργεῖ νέας μορφάς, ἀλλ' ἐξαρκάται στενῶς ἀπὸ τῆς προγενεστέρως ἔθνικῆς, ἀνάζητεῖ τὰς ὁμοιότητας τόσον εἰς τοὺς τύπους καὶ τὰς μορφάς τῆς τέχνης, ὅσον καὶ εἰς τὰ ἔθιμα καὶ παραδόσεις τῆς λατρείας (νατάλια, παννυχίδας, νεκρόδειπνα, τραπέζας).

Συνειδητήν καὶ συστηματικὴν δέχεται ἰδίως τὴν ἐξάρτησιν τῶν χριστιανικῶν Μαρτυρίων, τὸσον τῶν ἐπὶ τάφων τῶν ἁγίων, ὅσων καὶ τῶν ἁγίων Τόπων, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα Ἡρῶα.

Ἡ σχέσις λατρείας καὶ τέχνης ἀντανακλάται κατόπιν εἰς τὴν διαφορὰν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἥτις διαφωτίζεται βαθύτερον, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὁ ἀμεληθεὶς θρησκευτικὸς παράγων.

Τὸ τρίτον πρόβλημα ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰκονογραφίαν. Δεχόμενος τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Παλαιστίνης, τὴν ἐμπνεομένην ἐκ τῆς λατρείας τῶν ἁγίων Τόπων, ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν πηγὴν τῆς χριστιανικῆς ζωγραφικῆς, συνεχίζουσαν τὴν ἀρχαιότατην ζωγραφικὴν τῶν κατακομβῶν, ἀναζητεῖ τοὺς θρησκευτικοὺς λόγους τῆς δημιουργικῆς αὐτῆς δυνάμεως τῆς Παλαιστίνης.

Ἡ μέθοδος διὰ τὴν ἐρμηνείαν καὶ κατάταξιν τῶν μνημείων δὲν εἶναι κατὰ ταῦτα ἡ συνήθης ἀρχαιολογικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέλιξις, ἀλλ' ὁ θρησκευτικὸς προσορισμὸς εἰς τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ θρησκευτικὸν νόημα εἰς τὴν ζωγραφικὴν. Διὰ τοῦτο δὲν ἀκολουθεῖ αὐστηρῶς χρονολογικὴν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ διακρίνει ἀδρομερῶς δύο περιόδους εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης: τὴν ὑστάτην ἀρχαίαν (*basse antiquité*, 3ος-7ος αἰ.) καὶ τὴν πρῶτον μεσαιωνικὴν (7ος-9ος αἰ.).

Κυρίως ἐξαίρει τὴν σημασίαν τύπων καὶ θεμάτων τῆς ἐπὶ μακρὸν παραγνωρισθείσης ἀρχαίας περιόδου, ἐκ τῆς ὁποίας ἐπὶ αἰῶνας ἀπορρέουν ὅλαι αἱ σχολαὶ τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς τέχνης καὶ ἥτις ἀκόμη ἐχρησίμευσεν ὡς ἡ βάσις τῆς μεσαιωνικῆς. Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον (7ος-9ος αἰ.) ἡ λατρεία καὶ αἱ ἱεροτελεστία γίνονται στερεότυποι καὶ ἀναλλοίωτοι, οἱ τύποι πτωχεύουν καὶ ἀποκρυσταλλοῦνται, οἱ δὲ ναοί, μικροὶ κατὰ τὰς διαστάσεις, εὐνοοῦν τὴν διείσοισιν τῶν θόλων. Μὲ τὰς προϋποθέσεις αὐτὰς περιγράφονται καὶ ἐξακριβοῦνται λεπτομερέστατα: εἰς μὲν τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τὰ πλήρως σχεδὸν εἰς τὸ σκότος εὐρισκόμενα ἀρχικὰ Μαρτύρια τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν, εἰς δὲ τὸ δεύτερον τὰ Μαρτύρια τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα ἐμπνέονται ἀπὸ τὰς αὐτὰς ἀρχὰς μὲ τὰ πρῶτα. Κατατάσσει δὲ αὐτὰ κατὰ τύπους: τετράγωνα, ἐπιμήκη, ἀψιδωτά, τρίκογχα κατὰ πλάτος, στρογγύλα, πολυγωνικά καὶ σταυρόσχημα, καὶ εὐρίσκει ὅτι ὅλα, τὸσον τῶν μαρτύρων, ὅσον καὶ τῶν ἁγίων Τόπων, τὸσον τῆς Ἀνατολῆς, ὅσον καὶ τῆς Δύσεως, ἀκολουθοῦν εἰς σχῆμα καὶ κατασκευὴν τὰ Μανσωλεῖα καὶ τὰ Ἡρῶα τῆς ἐθνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον ἐξετάζει ἕνα ἕκαστον τῶν Μαρτυρίων τῶν ἰδρυθέντων ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐν Ρώμῃ, Παλαιστίνῃ καὶ Βυζαντίῳ, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ χρονικῶς συμπίπτουν μετὰ τοῦ δευτέρου κεφαλαίου, παρουσιάζουν ὅμως μίαν φύσιν ἐξελίξεως προηγμένην, ὡς ἐξέχοντα αὐτοκρατορικὰ ἔργα. Ταῦτα, ἀτελῶς γνωστὰ καὶ διαφοροτρόπως ἀποκαθιστάμενα, εὐρίσκουν ἐμπεριστατωμένην, κριτικὴν καὶ λεπτομερεστάτην ἐρμηνείαν, ἐπὶ τῇ βάσει

ὄλων τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν καὶ ὄλων τῶν σχετικῶν πηγῶν, προαναγγέλλουν δὲ κατὰ τὸν σ. τὴν διάκρισιν μεταξὺ Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Δύσεως, διότι εἰς μὲν τὰ μνημεῖα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἐπικρατοῦν τὰ περιφερικά, εἰς δὲ τὴν Ρώμην ἢ βασιλικὴν μὲ ἐγκάρσιον κλίτος (ἁγίου Πέτρου, ἁγίου Παύλου). Ἐκκλησιαστικὸς δὲ εἰς τὴν θέσιν τοῦ δανοῦ ἀρχαιολόγου Duggve, ὅτι ἡ καταγωγή τῆς βασιλικῆς μὲ ἐγκάρσιον κλίτος προῆλθε διαδοχικῶς ἀπὸ ἀρχαῖα Μαρτύρια, ἀποτελούμενα ἐξ ἀψίδος καὶ ἐγκαρσίου, εἰς ἃ προσετέθη κατόπιν ἡ βασιλική, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐγκάρσιον δὲν συνδέεται πανταχοῦ πρὸς τὸ Μαρτύριον, ἰδίως εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν, καὶ ὅτι αἱ ἀπλαῖ χριστιανικαὶ βασιλικαὶ, ὅσον καὶ αἱ μετ' ἐγκαρσίου, ἔχουν τοὺς προδρομοὺς τῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐθνικὴν τέχνην, ἐκ τῆς ὁποίας λαμβάνουν τόσον τοὺς ἀρχαίους τύπους, ὅσον καὶ τοὺς ἐξειλιγμένους.

Εἰς τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια, τὰ ὁποῖα καταλαμβάνουν τὸ ἥμισυ τοῦ ὅλου τόμου, ἐκθίεται διὰ μακρῶν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ Μαρτυρίου εἰς τὰς ἐκκλησίας, πρῶτον εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν καὶ δευτέρον εἰς τὴν Δύσιν. Εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν δέχεται ὅτι τὸ Μαρτύριον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καταλήγει νὰ συγχωνευθῇ μὲ τὴν ἐκκλησίαν, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὁποίας ἐφαρμόζει μορφὰς ἰδιαζούσας εἰς τὰ Μαρτύρια καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν διὰ θόλων καὶ τρούλλων στέγασιν. Τοῦτο εἶναι, κατὰ τὸν Grabar, συνέπεια ἀπ' ἐνὸς τῆς βαθμιαίας συγχωνεύσεως τῶν τελετῶν τῶν Μαρτυρίων εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ ἀπ' ἑτέρου ἢ διάδοσις διὰ τῶν Ἑλλήνων μυστικῶν τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰῶνος τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τρούλλου, ὡς εἰκονιζόντων τὸν Οὐρανόν, ὁ ἀρχαῖος συμβολισμὸς τῶν ὁποίων ἀνήκε, κατὰ τὸν Grabar, εἰς τὰ Μαρτύρια, ἅτινα ἀκολουθοῦν καὶ κατὰ τοῦτο παραδόσεις τῆς ἀρχαιότητος.

Κατὰ ταῦτα ὅλοι οἱ μετὰ τρούλλου ναοί, οἱ ἰδρυθέντες ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου καὶ ἀντικαταστήσαντες προὔπαρχοντα Μαρτύρια εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ εἰς ὅλην τὴν Αὐτοκρατορίαν, Παλαιστίνην, Μ. Ἀσίαν, Ἀρμενίαν, Ἀφρικὴν, ὀφείλουσαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν διαπλάσιν εἰς τὸ Μαρτύριον.

Τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μαρτυρίου ἐπεκτείνει ἀκόμη εἰς τὸ σύνολον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Βυζαντίου, ἤτοι εἰς τὸν ἐγγεγραμμένον σταυροειδῆ βυζαντινὸν τύπον, τὴν γένεσιν τοῦ ὁποίου θεωρεῖ περίπου σύγχρονον πρὸς τὸ μικρὸν ναῦδριον τοῦ Λατόμου Θεσσαλονίκης (περὶ τὸ 500 μ.Χ.), θεωρούμενον ἐπ' αὐτοῦ Μαρτύριον τοῦ Ζαχαρίου. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν, ὅπου τὸ Μαρτύριον, ἤτοι ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος, τίθεται εἰς θέσιν παράπλευρον τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ὡς Μαρτύριον ἐπικρατεῖ ὁ τύπος τῆς βασιλικῆς (ἁγ. Πέτρος, ἁγ. Παῦλος, ἁγ. Ἄγνη), ὁ τάφος τοῦ μάρτυρος εὐρίσκεται πάντοτε ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, προσιτὸς διὰ τῆς Κρύπτης. Ἡ θεμελιώδης αὕτη διαφορὰ ἐξήσκησεν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Δύσεως, διότι τὸ Μαρτύριον δὲν συγχωνεύε-

ται με την ἐκκλησίαν, ἀλλὰ παραμένει χωριστὸν εἰς τὸ ἐγκάρσιον κλίτος τῶν βασιλικῶν, ἐπέφερε δὲ αὔξησιν τοῦ ναοῦ περὶ αὐτὸ διὰ προσθήκης νεοκτικῶν παρεκκλησιῶν, ἵνα γειτονεύουν ταῦτα πρὸς τὸ Μαρτύριον (ad sanctos). Ὁ ἀρχικὸς τύπος τῶν Μαρτυρίων, ἥτοι τῆς βασιλικῆς, ἐπέδρασε μὲν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλ' εἰς δευτέραν μοῖραν. Ἡ μεσαιωνικὴ τέχνη τῆς Δύσεως ἀνανεώνεται, κατὰ τὸν Grabar, λαμβάνουσα ὡς πρότυπα τὰ ἀριστουργήματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, διότι ἡ λατρεία τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων εἰς τὴν Δύσιν ἐξηκολούθησε καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου ἀντικατεστάθη μετὰ τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων.

Τοῦτο εἶναι ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου τοῦ Grabar, ἀκολουθούμενον ὑπὸ πλήθους παραδειγμάτων, ἐξαντιλούντων σχεδὸν τὸ ὕλικόν τῶν σφριζομένων μνημείων καὶ τὸ ὕλικόν τῶν σχετικῶν πηγῶν. Κυρία πρόθεσις τοῦ συγγραφέως εἶναι ἡ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀνεύρεσις πρῶτον τῶν δεσμῶν, οἵτινες συνδέουν τὰ ἀρχαῖα Μαρτύρια μετὰ τὴν ἐθνικὴν τέχνην τῆς ἀρχαιότητος, καὶ δεύτερον ὁ καθορισμὸς εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐκκλησιῶν τῶν τύπων καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν θεμάτων, τὰ ὅποια ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὴν λατρείαν τῶν λειψάνων καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν Μαρτυρίων.

Εἰς ἀμφοτέρωτα ὅμως ἔδωκε, κατὰ τὴν γνώμην μας, τόσῃν ὑπερβολικὴν θέσιν, ὥστε ἀπὸ μὲν τὰ χριστιανικὰ Μαρτύρια ἐξηφανίσθη πᾶσα αὐτοτέλεια, ἰδιοτυπία καὶ δημιουργικὴ σημασία, ἡ δὲ χριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν, τόσον εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν τύπων, ὅσον καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάπλασιν, ἐξηγητήθη σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Μαρτυρίων.

Ἡ σχέσις τῶν ἀρχαίων χριστιανικῶν Μαρτυρίων πρὸς τὴν ἐθνικὴν τῆς ὑστάτης ἀρχαιότητος εἶναι ἐν τῶν σπουδαίων προβλημάτων τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ οἱ ἐξαντλητικοὶ παραλληλισμοὶ τοῦ Grabar δὲν προσφέρουν ὀλίγα εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο. Θὰ ἀνέμενεν ὅμως κανεὶς νὰ μὴ ἐξαίρωνται μόνον αἱ ὁμοιότητες, ἀλλὰ νὰ χαρακτηρίζωνται καὶ αἱ διαφοραὶ, αἵτινες ἀποτελοῦν τὸ οὐσιῶδες εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης. Εἶναι δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ἡ τέχνη τῶν Μαρτυρίων δὲν παρουσιάζει διαφορὰς εἰς διαστάσεις, εἰς ὕλην, εἰς προτίμησιν τύπων κλπ., ἀλλ' ὅτι ἔμεινε στάσιμος, ἐπαναλαμβάνουσα πιστῶς τὰ πρότυπα τῆς ἀρχαιότητος; Μειονέκτημα εἶναι ἀκόμη ὅτι κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τὰ ἐθνικὰ αὐτὰ πρότυπα λαμβάνονται ἐκ σχεδίων τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως, περὶ ὧν δὲν ὑπάρχει βεβαιότης οὔτε περὶ τῆς ἀκριβείας των, οὔτε περὶ τῶν διαστάσεων αὐτῶν, οὔτε—εἰς μερικὰ—καὶ περὶ τοῦ προσορισμοῦ των. Οὔτε εἶναι πειστικὸν ὅτι τὸ Μαρτύριον ὡς ἀρχιτεκτονικὸς τύπος προέρχεται ἐκ τῶν Μουσουλμανικῶν ἀπο-

κλειστικῶς, ἔνεκα τῆς ὁμοιότητος τοῦ προορισμοῦ των καὶ οὐχὶ ἐξ ἄλλων ἀρχαίων κτιρίων, ὅταν ἔχομεν παράδειγμα Νυμφαίου μετατρεπομένου εἰς Μαρτύριον, ὅπως εἶναι τὸ τῆς ἁγίας Εὐφημίας Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Grabar ἀναγκάζεται ν' ἀρνηθῆ ὅτι πρόκειται περὶ ἀρχικοῦ Νυμφαίου, ὅπως καὶ διὰ τὸ Βαπτιστήριον τῆς Μαγναύρας, παρὰ τὴν δικαιολογουμένην ἐκ τῶν πραγμάτων γνώμην τῶν ἀνασκαφάντων αὐτὰ.

Ὁλιγώτερον ἀκόμη δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ ἢ κατὰ τὸν συγγραφέα σχέσις Μαρτυρίου καὶ ἐκκλησίας.

Καὶ πρῶτον οὐσιαστικῶς: ὅσον μεγάλη καὶ ἂν ἦτο ἡ λατρεία τῶν Μαρτύρων κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα, δὲν ἠδύνατο αὕτη νὰ ἐπισκιάσῃ τὴν ἰδέαν τοῦ θριαμβοῦ τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν ἐνσαρκώνει ἡ Ἐκκλησία τοῦ 4ου αἰῶνος.

Τὸν 5ον αἰῶνα τὸ Μαρτύριον συγχωνεύεται μὲ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν Ἀνατολήν, μὲ ἀντίθετον ἔννοιαν, ἦτοι μὲ κυριαρχίαν τῆς Ἐκκλησίας, τὸν δὲ 6ον αἰ. τὰ μὲν Μαρτύρια περιλίπτουν εἰς παρακμήν, ἡ δὲ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν γνωρίζει τὴν μεγαλυτέραν αὐτῆς ἀνιθῆσιν. Εἶναι λοιπὸν ὀρθὸν ὑπὸ τοιοῦτους ὄρους νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν δημιουργεῖ ἰδίους τύπους καὶ ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς ἀλλὰ τὰς δέχεται ἀπὸ τὸ Μαρτύριον;

Ὁ Grabar ἐξαίρει τὴν ποικιλίαν καὶ πλουσίαν διαμόρφωσιν τῶν περικέντρων Μαρτυρίων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πτωχείαν καὶ ὁμοιομορφίαν τῶν βασιλικῶν. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὅμως καὶ αἱ βασιλικαὶ ἔχουν μεγάλην ποικιλίαν καὶ πλοῦτον μορφῶν, ἡ διάκρισις αὐτῆ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, διότι ἦδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἔχομεν περιφανεῖς περικέντρους ἐκκλησίας, ὅπως τὸ ὀκτάγωνον τῆς Ἀντιοχείας τὸ ἐπιλεγόμενον Κυριακόν, καὶ βασιλικὰς—Μαρτύρια—ὅπως ὁ ἅγιος Πέτρος τῆς Ρώμης." Ἄρα Μαρτύρια καὶ ἐκκλησίαι ἠδύνατο παραλλήλως νὰ ἔχουν κοινούς τοὺς τύπους. Τὸ περίφημον ὕψασμα τοῦ Μουσείου Βερολίνου, τὸ παρουσιάζον ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον καὶ τὰ Μαρτύρια καὶ τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, νομίζομεν ὅτι τὴν ἰδέαν αὐτὴν ἀπηχεῖ, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἀπεικονίζῃ ρεαλιστικῶς ταῦτα.

Ὁ Grabar, διὰ νὰ δυνθῆ νὰ δώσῃ μίαν ἐξηγήσιν εἰς τὸν περίκεντρον τύπον τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, ἀναγκάζεται νὰ δεχθῆ φανταστικὸν προϋπάρχον Ἡρώφον εἰς τὴν θέσιν αὐτῆς.

Ὁμοίως ἀσθενὴς εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ διαδόσεως τῆς διὰ θόλων καὶ τρούλλων στεγάσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῆς δημιουργίας τῶν νέων τύπων βασιλικῆς μετὰ τρούλλου καὶ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν Μαρτυρίων.

Ἡ θέσις τοῦ τρούλλου εἰς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ Grabar, τὴν ἰδεολογικὴν δηλαδή συσχέτισιν (ἔξαρσιν ἁγ. Τραπεζῆς, ἄμβωνος κλπ.), ἡ δὲ συμβολικὴ ἐρμηνεία ὑπὸ τῶν μυστικῶν δίδεται ρητῶς εἰς τρούλλους ἐκκλησιῶν καὶ οὐχὶ Μαρτυρίων (πρβλ. πατριόρχην

Γερμανὸν ἐρμηνεύοντα τὸν ναὸν διὰ τῆς ρήσεως: «ἐν ᾧ ὁ Θεὸς ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ...»).

Τὸ πρόβλημα ἄλλως τε τῆς ἐφαρμογῆς τρουλλοῦ εἰς μεγάλα τετράγωνα κτίσματα—πρόβλημα εἰς τὸ ὁποῖον ἡ Ἀνατολή δὲν ἔμεινε ὅλως ἀμέτοχος, ὥστε νὰ ἀγνοηθῆ παντελῶς—καὶ αἱ διάφοροι λύσεις, αἵτινες ἐδόθησαν κατὰ τόπους καὶ ἐποχὰς διὰ τὴν στήριξίν του καὶ ὅπερ κατ' οὐσίαν δημιουργεῖ τὴν διαφορὰν τῶν τύπων, οὐδόλως διαφωτίζεται διὰ τῆς ἀποδόσεως τοῦ τρουλλοῦ εἰς τὰ Μαρτύρια ἢ ὄχι. Τὸναντίον μάλιστα δυσχεραίνει τὴν ἐξήγησιν τῆς ἐμφανίσεως τῆς βασιλικῆς μετὰ τρουλλοῦ, τύπου τὸν ὁποῖον ἐλάμπρυνεν ἡ Ἁγία Σοφία καὶ ὅστις οὐδεμίαν σχέσιν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν παρουσιάζει, οὔτε πρόδρομόν τινα ἔχει εἰς τὰ Μαρτύρια.

Ὁ τύπος τοῦ βυζαντινοῦ σταυροειδοῦς δὲν εἶναι μὲν ἀκόμη ἱκανοποιητικῶς ἐρμηνευμένος, τὸ πρόβλημά του ὅμως ἐλάχιστα προάγει ὁ Grabar μὲ τὸ νὰ τὸν συσχετίσῃ, ὡς εἶναι παλαιότατα γνωστόν, πρὸς τὰ τετράγωνα παλαιοχριστιανικὰ θολωτὰ Μαρτύρια.

Μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἐν σπέρματι σταυροειδῶν καὶ τῶν ἀνεπτυγμένων τύπων τῶν διαφόρων ἀποχρώσεων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος διαπλάσσονται εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰς ἐπαρχίας, αἱ διαφοραὶ εἶναι μέγιστα καὶ δὲν ὑπερπηδῶνται αἱ δυσκολίαι μὲ τὸ νὰ μεταθέτῃ ὁ συγγραφεὺς, χάριν τῆς χρονικῆς συνεχείας, τοὺς σταυροειδεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως Καλεντέρ καὶ Ἀττικὴ Τζαμί εἰς τὸ 500 μ.Χ.

Τοῦτο βεβαίως εὐνοεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Grabar ὑποστηριζομένην ἄποψιν, ἥτοι τὴν ἀποκλειστικὴν ἐξάρτησιν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπὸ τὴν λατρείαν καὶ λειτουργίαν, καθ' ἣν ἔπρεπε μετὰ τὸν 6ον αἰῶνα ἡ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ μὴ διαπλάσῃ νέους τύπους καὶ νὰ γίνεται στερεότυπος, ἀλλ' αὐτὸ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὰ πράγματα. Ἐὰν παρατηρῆται καὶ ἐξ ἄλλων λόγων εἰς τὴν Δύσιν, δὲν ἐφαρμόζεται ὅμως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, διότι ἐπὶ Μακεδόνων διεπλάσσετο ὁ σταυροειδής, τὸν δὲ 11ον αἰῶνα ὁ ὀκταγωνικὸς τύπος τοῦ ὁσίου Λουκά.

Αἱ αὐτὰ ἰδέαι καὶ ἡ αὐτὴ ἐπέκτασις ἀπὸ τῆς γενέσεως τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας μέχρι τοῦ μεσαίωνος παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸν Β' τόμον, εἰς ὃν ἐξιστορεῖται ἡ εἰκονογραφία τῶν Μαρτυρίων καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὴν προβλήματα. Κατὰ τὸν συγγραφέα καὶ ἡ ζωγραφικὴ, ἥτις ἐπεξήτησε νὰ εἰκονογραφήσῃ οὐχὶ τὰ γεγονότα, ἀλλὰ τὴν ἰδέαν τῆς θεοφανείας, ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὴν ἐθνικὴν τέχνην. Μὲ ἀποκλειστικὸν κέντρον τὴν Παλαιστίνην διεδόθη αὕτη ἐκ τῶν Μαρτυρίων τῶν ἁγίων Τόπων εἰς τὰς ἄλλας χώρας καὶ ἐπέδρασεν εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν ναῶν, ἀντικαταστήσασα τὴν πρὸ τῆς ἀκμῆς τῶν Μαρτυρίων ὑπάρχουσαν διδακτικὴν χαρακτῆρος ζωγραφικὴν.

Καὶ ἐνταῦθα ὅμως ἔχομεν τὰς αὐτὰς ἐνστάσεις. Καθ' ἡμᾶς καὶ οἱ δύο κλάδοι συνυπάρχουν, ἐφ' ὅσον πρὸ τῆς ἀκμῆς τῶν Μαρτυρίων (κατὰ τὸν 4ον

καὶ ἕον αἰῶνα) δὲν ὑπῆρχε μεγάλης ἐκτάσεως εἰκονογράφου τῶν ἐκκλησιῶν, δύνανται δὲ οἱ δύο οὗτοι κλάδοι νὰ ἐξηγηθῶν ὡς ἀντιπροσωπεύοντες τὰς δύο κατ' ἐξοχὴν φυλάς: τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν συριακὴν.

Διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἑλληνικοῦ - ἱστορικοῦ κλάδου, πρὸς διδακτικοὺς σκοποὺς, ἔχομεν κατὰ τὸν 4ον καὶ ἕον αἰῶνα τὰς μαρτυρίας τῶν Πατέρων καὶ κατόπιν τὰς ἐκτενεῖς μικρογραφίας τῶν χειρογράφων, τὰς ἐκτυλισσομένας παραπλεύρως τοῦ κειμένου τῶν Εὐαγγελίων, καὶ τὰ μωσαϊκὰ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως.

Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Grabar ἐσχεδίασε μίαν νέαν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγραφικῆς μὲ κέντρον τὸ Μαρτύριον.

Ἄν καὶ ἡ θέσις αὐτὴ δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀνεπιφυλάκτως δεκτὴ, εἶναι ὅμως ἀναντίρρητον, ὅτι διὰ τοῦ ἔργου τούτου ὁ Grabar διεφώτισεν ἀπλῶς καὶ μετὰ διεισδυτικῆς ἀκριβολογίας τὰ περὶ τὸ χριστιανικὸν Μαρτύριον ζητήματα καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ψυχία τῶν σωζομένων μνημείων, τῆ βοήθεια πηγῶν, περιγραφῶν καὶ μεταγενεστέρων μνημείων, κατώρθωσε νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τὴν ἱστορίαν καὶ νὰ διατρανώσῃ τὴν σημασίαν τῶν ἐξαφανισθέντων αὐτῶν δημιουργημάτων τῆς λατρείας καὶ εὐλαβείας τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Franz Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten. Im Auftrage und mit Unterstützung d. Bayer. Ak. d. Wiss. herausgeg. von... I: Textband σ. 363, II: Tafelband (128 Tafeln). Auflage: 1000 Exemplare (ἡμιθμημένα). Münchner Verlag (bisher F. Bruckmann) 1948 σελ. 8^ο μέγα.

Ὁ διακεκριμένος ἐν Μονάχῳ Καθηγητὴς τῆς Βυζαντιακῆς καὶ νεωτέρας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας Franz Dölger, ὅστις ἀπὸ ἐνὸς τετάρτου αἰῶνος ἀσχολεῖται περὶ τὴν μελέτην καὶ ἐκδοσιν τῶν Διπλωματικῶν ἐγγράφων τοῦ Βυζαντίου, ἐπισκεφθεὶς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἐπιτοπίως μελετήσας καὶ φωτογραφήσας τὰ ἐπίσημα βυζαντιὰ ἔγγραφα, παρέχει νῦν ταῦτα διὰ τοῦ ἔργου του τούτου εἰς τὴν δημοσιότητα, προάγων οὕτω τὰ μέγιστα τὴν Διπλωματικὴν Ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου. Ἀπορεῖ τις τί πρῶτον νὰ θαυμάσῃ ἐν τῇ προτύπῳ ταύτῃ ἐκδόσει τὴν ἐξαιρετικὴν μέθοδον, τὴν κριτικὴν δύναμιν, τὴν φιλολογικὴν ἀκρίβειαν, τὴν βιβλιογραφικὴν ἐνημερότητα ἢ τὴν βα-